

УДК 272-732.2(456.31)+271.4]-6/-7(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2022.7(312).31-39

Микола Сенченко,
директор Книжкової палати України, професор,
e-mail: director@ukrbook.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-5185>

Цивілізаційний проєкт "Папська імперія Риму". Хрестові походи — Реформація та Контрреформація*

У чет верт ій ст ат т і про уст ремління Ват икану до світ ового панування розглянут о період реалізації цивілізаційного проєкт у "Папська імперія Риму" в періоди Реформації та Контрреформації.

Ключові слова: Ват икан; кат олики; уніат и; Реформація; Контрреформація; олігархи; Варфоломійська ніч; орден домініканців; сзуйт и; цивілізаційні проєкт и; світ ове панування; полїт ика; гроші

Мета дослідження — надати уявлення про організацію папством походів на Схід; справжню мету Реформації й Контрреформації; роль Католицької церкви в цих процесах та устремління Ватикану до світового панування.

Хрестовий похід — непокірні слов'яни, прусси та литовці

У середньовічних релігійних військових походах європейці зрозуміли, що таке поезія, хороше вино, гарні жінки, мистецтво кохання, математика, медицина, філософія й астрономія. Знання античності линули на Захід, поклали край варварству та неучтву й урешті-решт породили таке унікальне явище європейської культури, як доба Відродження.

Саме в той час нормандське чоловіче начало (гіперборей?) нарешті поєдналося з англосакським жіночим, що привело до створення нового глобального проєкту. У 1066 р. герцог Вільгельм Великий переміг у битві при Гастінгсі англійського короля Гарольда II. На карті світового панування з'явилося нове немовля, що з часом перетворилося на могутнього чоловіка — Британську імперію. Та, зі свого боку, породила глобальний проєкт білих англосакських протестантів (WASP), який із часом став екзистенціальним супротивником Риму! Утім, це станеться лише за пів століття після панування Гільдебранда. І за цей час католики створили власні королівства на Близькому Сході, захопили й зруйнували Константинополь, знищили катарів на півдні Франції та розправилися з тамплієрами, ввели інквізицію для боротьби з ересю та взяли участь у першому глобальному розподілі землі між Іспанією й Португалією!

Про це не дуже люблять згадувати західні історики та їхні послідовники на Русі, але

папство в ті далекі часи не обмежувалося спрямуванням палкого, жадібного до наживи серця в південні краї. На той період припадає і кілька походів на Схід, метою яких стали, зокрема, Руський проєкт, непокірні слов'яни, прусси та литовці: Хрестовий похід проти слов'ян (1147), Хрестовий похід у Прибалтику (1171), Лівонський хрестовий похід (1198—1290, із кількома перервами), Данський хрестовий похід в Естонію (1219—1220), Шведський хрестовий похід у Фінляндію (1239), Хрестові походи на Русь (1240—1242), Гуситські війни (1420—1434).

Закріпившись на Північному Сході Європи, понтифіки кинулися знищувати ересь на Півдні Франції. Заради цієї мети був оголошений Альбгойський хрестовий похід (1209—1229).

Попри ці найважливіші для світової політики події, власне в Римі боротьба за владу не вщухала ані на мить. У 1115 р. померла Матильда, заповівши свої величезні володіння церкві, що привело до створення Флорентійської республіки, тривалої та кровопролитної війни гвельфів (прибічників посилення влади пап) із гібелінами (провідниками імперської ідеї германців). Це виснажливе протистояння закінчилося створенням незалежної флорентійської держави, що в особі сім'ї Медічі очолило "Хрестовий похід Європи" проти невігластва й варварства, заклали основи славної доби Відродження.

Рим не зміг "оприбутковувати" спадок Матильди й після смерті провісника Хрестових походів Урбана II (1099) вступив у черговий період смуги. Після цього "славного вояки" відійшов у небуття інший його вічний суперник Климент III (1100), а ще за п'ять років — імператор Генріх IV. На знаки імператорської влади претендував Генріх V, але новий Папа Пасхалій II (1099—

* Продовження. Початок див.: Вісник Книжкової палати. 2022. № 4. С. 3—12; № 5. С. 3—9; № 6. С. 12—19.

1118) його прагнень не поділяв. Тоді Генріх V силою пробився в Рим, увірвався зі зброєю в собор Святого Петра, коронувався й відтак позбавив понтифіка свободи, а ватиканський престол — права інвеститури.

Згодом владу Пасхалія відновили, але слабкий Папа не спромігся її втримати та протистояти Генріхові V, з яким, до речі, не впорався й наступний Папа Геладій II (1118—1119) — німецький старець, який вирізнявся благочестям та ученістю. Його насильно зробили Папою 1118 р., але через підступність ставлеників імператора він був побитий, закутий у кайдани та полонений. Цього вже римляни стерпіти не змогли: у місті спалахнуло чергове повстання, Геладія звільнили, і він поволі розпочав упорядковувати міське господарство. Проте німецький імператор знову повернувся з армією в Рим. Папа був вимушений тікати, не довівши справу до кінця, а його місце посів новий пастир — Григорій VIII (1118—1121).

Унаслідок цих подій Вічне місто на певний час ніби завмерло, а потім потужна хвиля народного обурення змила патрициїв, нобілей і феодалів, встановивши 1143 р. Першу республіку. Було створено міську раду й відновлено сенат, а чинного на той момент Папу Інокентія II (1130—1143) позбавлено світської влади. Його наступники Луцій II (1144—1145) і Євгеній III (1145—1153) не змогли повернути Престолу колишню могутність. Лише Папі Адріану IV (1154—1159) це вдалося, але тільки після того, як він відлучив Рим (!) від церкви, що 1155 р. призвело до падіння республіканського ладу.

У 1159 р. Адріан помер, і вкотре розпочалася боротьба за Святий Престол. У результаті пап виявилось двоє: Віктор IV (1159—1164) і Олександр III (1159—1181), який після смерті суперника правив одноосібно. Він розгромив армію германців, домігся від німецького імператора покаяння й присяги на вірність, що відбулися 1177 р. у Венеції. Так другий раз в історії світська влада визнала пріоритет влади духовної, що сприяло зміцненню позицій католицького патріарха в Західній Європі та стало поштовхом до розвитку науки, мистецтва й архітектури. У той період у Римі було побудовано величний Палац сенаторів, прекрасну церкву Санта-Марія-ін-Космедін (лат. "cosmedin" — від грецького епітета *прекрасний*), котру по праву вважають найкрасивішим храмом епохи, вежу Торре делле Міліціє, власники якої мали ключі від міста та владу над ним.

Останній зліт могутності Ватикану в той період припав на правління Папи Інокентія III

(1198—1216), який узяв під заступництво й захист Франциска Ассізького, ченця й проповідника, засновника ордену францисканців, що відродив віру в ідеали християнства у простого народу та забезпечив перехід проекту до чергового етапу "малого процвітання". Інокентій, який відразу оцінив неабияке значення Франциска Ассізького та його ідей для розвитку Католицької церкви, всіляко підтримував місіонера, мотивуючи свій вибір, зокрема, й тим, що на те була воля Божа (Папа посилався на сон, в якому Латеранський собор, що падає, підтримала плечем маленька людина).

Інокентій III, він же Лотаріо Конті, очолив Католицьку церкву в період її кризи, викликаній невірою людей у святість Апостольського Престолу. Рішучий, хитрий і владололюбний понтифік першим побачив у проповідях Франциска Ассізького ту рятівну основу, що мала допомогти Риму повернути довіру пастви.

"Знаменним моментом в історії є зустріч цих двох людей, які втілювали два різні світогляди, що виростили з одного кореня: з одного боку, намісник Христа, котрий став владикою світу, роздавав царські корони, представник авторитету та влади, з другого — послідовник Христа, босоногий жебрак в одязі пастуха, проповідник любові й упокорення. Про цю зустріч не збереглося точних відомостей, але вона мала неабияке значення для сучасників і нащадків, через що породила чимало характерних оповідань. З одного боку, францисканські легенди оповідають про те, з якою зневагою Папа поставився до жебрака, а згодом у сновидіннях зрозумів його непересічну роль: то з-під ніг понтифіка зростала пальма до небес, то він бачив, як чернець підпирає плечем Латеранський собор, що похилився; чи Франциск наяву переконував Папу поетичною притчею про синів бідної жінки в пустелі, які виявилися царськими нащадками й були визнані батьком. З іншого боку, збереглося оповідання бенедиктинського літописця, що демонструє зневагу до жебрацького життя Франциска й водночас визнає його упокорення: Папа був настільки вражений брудним виглядом ченця, що послав його до свиней, але коли той, буквально виконавши пораду, повернувся ще брудніший і попросив виконати і його бажання, Інокентій, зворушений таким упокоренням, поставився до нього прихильно.

На правління Інокентія III припадає створення ордену домініканців, непримиренних борців з ерессю, в руки яких згодом перейшла інквізиція. Цей Папа також увійшов в історію як руйнівник єврейства в католицькому світі, який ініціював

цілеспрямоване викорінення єврейських громад в Європі, і натхненник воєн проти катарської ересі на Півдні Франції.

З благословення Інокентія III 1209 р. натовпи фанатиків віри напали на катарів, послідовників чистого євангельського вчення. Своїми проповідями, жорсткою організаційною структурою та зв'язками з аристократичними родинами Півдня Франції, Іспанії й Італії вони реально загрожували вже налагодженій на той час папській машині. Саме за його правління 1204 р. хрестоносці захопили Константинополь, а 1212-го відбувся Хрестовий похід дітей, що призвів до загибелі тисячі простолюдинів, було створено інквізицію й німецькі ордени тевтонів і мечоносців, які вдерлися в Пруссію й надалі заклали основи проєкту "Німецька імперія". Майстерний дипломат, він домогся визнання васалітету королів Арагону й Португалії від Англії та Франції. Водночас його активні дії з поширення католицизму в землях східних слов'ян успіху не мали.

Початок XIII ст. позначено розвитком міст і нових громадських відносин, що прийшли на зміну феодальному ладу. Це безпосередньо торкнулося й Папського Престолу, за який знову розпочалася непримиренна боротьба, що привела до створення 1234 р. другої Римської республіки, яка, щоправда, довго не існувала. У другій половині XIII ст. Папа Урбан IV (1261—1264) уклав союз із Карлом Анжуйським, в результаті якого Анжуйська династія не лише захопила королівство обох Сицилій, а й від 1265 до 1280 р. фактично правила Римом (на цей період припадає створення скульптором Арнольфо ді Камбіо статуї Карла Анжуйського, що нині прикрашає Палац консерваторів на Капітолійському пагорбі).

Авіньйонське полонення пап (1309—1377)

Від 1294 р. бере початок боротьба Ватикану з Францією, внаслідок якої 1303 р. Папу Боніфація VIII (1294—1303) полонив король Філіп IV, після чого понтифік помер. Архієпископ Бордо, який змінив його і став Папою Климентом V (1305—1314), був вимушений полишити Рим і в статусі полоненого французької корони влаштуватися в Авіньйоні. Так розпочався особливий період в житті Папської імперії, що увійшов в історію під назвою "Авіньйонське полонення пап" і тривав до 1377 р., коли Папа Григорій XI (1370—1378) повернувся в Рим.

Той історичний період мало нагадував реальний полон, радше це була співпраця пап із сильними французькими королями. Чимало кардиналів служили при монаршому дворі, вико-

нували важливі дипломатичні місії, були посланцями королівської волі. До того часу папство втратило колишню роль у політичному житті Європи, проте посилювалося як внутрішньоцерковний інститут. Влада пап у церкві набула насправді монархічного характеру.

Відсутність понтифіків у Вічному місті лише посилила й без того запеклу боротьбу за владу, що позначилася громадянською війною між двома найзаможнішими родинами — Орсіні й Колона, підкоренням міста Генріхом VII, його наступним вигнанням, а потім і загальноміським повстанням на чолі з полум'яним патріотом Кола ді Рієнцо. Він був не лише близьким другом славетного Петрарки, а й першим, хто виступив за об'єднання Італії під егідою Риму. І хоча 1354 р. Кола ді Рієнцо вбили, а відтворена ним республіка довго не існувала, пам'ять про національного героя італійці зберігають і досі, встановивши йому монумент на Капітолійському пагорбі.

У 1377 р. Папа Григорій XI повернувся в Рим. На цьому Авіньйонське полонення пап завершилося, однак вже за рік розпочався Великий західний розкол, коли папи-конкуренти — один в Авіньйоні, інший у Римі — поділили між собою весь католицький світ.

Так відійшов у минуле період здобуття суверенітету папським Римом, що розпочався з Великої схизми (розколу) 1054 р. і завершився Великим західним розколом, спровокованим смертю Папи Григорія XI 1378 р. та прагненням Святого Престолу знову здобути незалежність від французьких королів, покінчивши з так званим Авіньйонським полоненням пап. Певний час понтифіків обирали паралельно в Авіньйоні та Римі, що вносило дисонанс в усі європейські справи й заважало затвердженню панування Католицької церкви на Заході.

Папа Боніфацій IX (1389—1404), який прийшов до влади 1389 р., дав згоду на те, щоб Римом керували три обрані консерваторами цивільні особи, для яких на Капітолійському пагорбі звели спеціальну резиденцію — величний Палац консерваторів, що зберігся й донині. Ці добрі наміри завершилися черговим конфліктом, запусінням, захопленням міста військом короля Владислава Неапольського, що зумовило сплеск чергової хвилі насильства, беззаконня й грабежів. Утім, здоровий глузд переміг: після Собору в Констанці 1417 р. і обрання одного Папи, визнаного всіма сторонами конфлікту, Рим повернув собі єдиноначальність в єпархії.

Єдиним главою церкви став Мартин V (1417—1431), за якого Вічне місто поступово приходило до тями. Розпочиналася нова доба

затвердження гуманістичних ідеалів, бурхливого розвитку літератури, мистецтва й архітектури.

Доба Відродження

Початок періоду Відродження належить до часів правління Папи Миколи V (1447—1455), коли розкол Західної церкви було подолано. Понтифік був дуже освіченою й начитаною людиною. Прихильник Античності, він зібрав чудову бібліотеку, яка на момент його смерті 1455 р. налічувала 749 рукописів латиною й 353 рукописи старогрецькою, що склали основу славнозвісної Ватиканської бібліотеки.

Щоправда, хобі Папи позначалося на церковній касі й змусило його ввести унікальний механізм отримання додаткових коштів — церква розпочала торгувати індульгенціями. В обіг увели цінні папери, що мали лише одне призначення — знімати з їхнього власника гріх, який він тільки-но планував вчинити. Оскільки грішників, особливо потенційних, як відомо, завжди вистачає, а процедуру звільнення від тяжкого тягаря неправедних діянь звели до простої операції купівлі індульгенції, в папську казну линув бурхливий фінансовий потік. Це спричинило справжній сплеск будівельної активності в Римі й Ватикані, де був зведений новий папський палац, а на даху Замку Святого Ангела з'явилися апартаменти (сучасно — пентхауси).

У 1455 р. кардинал П'єтро Барбо (майбутній Папа Павло II), венеціанець за походженням, спонсорував спорудження першого з наявних сьогодні римських міських палаців — Палаццо Венеція, оздобленого готичними елементами (згодом їх прибрали). Прикметно, що як будівельний матеріал використовували стіни Колізею (однією рукою будуємо — іншою руйнуємо!).

Справжнім реформатором Рима став Папа Сікст IV (1471—1484), представник родини Делла Ровере, за якого сталося відродження міста: було осушено болота, вулиці розчищено від руїн і випрямлено, укріплено міські стіни, відреставровано міст Святого Ангела, відкрито перший римський музей у Палаці консерваторів, основу експозиції якого становили античні скульптури, подаровані Папою місту. Саме за Сікста IV відкрито Ватиканську апостольську бібліотеку, яка вже 1480 р. налічувала 3600 томів. Книгозбірня також відома тим, що її стіни розписав Доменіко Гірландайо — видатний флорентійський художник доби Відродження. Однак і в цьому разі не обійшлося без зловживань: перетворення потребували грошей, тому понтифік вимушений був спекулювати зерном і торгувати церковними посадами (та

сама горезвісна симонія). За правління Сікста 1480 р. папську резиденцію було остаточно перенесено з Латерана у Ватикан.

Розглядаючи цей період, варто зупинитися на такому явищі, як nepotism (лат. — *племінник*) — службовій протекції родичів. Його основи було закладено саме за Сікста IV: кожен із його численних племінників так чи інакше відзначився в історії. Усе розпочалося з такого собі П'єтро Ріаріо, до якого Папа ставився особливо прихильно. Однак 1474 р. його отруїли, після чого понтифік переніс свою любов на рідного брата загиблого, Джироламо Ріаріо, зробивши його сенатором міст Імола та Форлі (щоправда, за чотири роки після смерті Папи Джироламо вбили саме у Форлі). Ще одним племінником Папи був кардинал Джуліано делла Ровере, який після смерті Сікста IV звів на Папський Престол свого ставленика Інокентія VIII (1484—1492). Останній уславився тим, що видав відому буллу проти відьом *Summis desiderantes affectibus*, котра стала підставою для багатьох процесів у Європі, й визнав одного зі своїх синів (усього понтифік мав сімох дітей від різних жінок).

Сікст IV зіграв особливу роль і в історії Російської держави. Саме він посватав за великого князя Московського Івана III племінницю останнього візантійського імператора Михайла Палеолога. Урочиста церемонія вінчання відбулася в соборі Святого Петра, після чого царгородську принцесу Зою відправили до Москви, де вона отримала ім'я Софії (бабуся Івана Грозного).

Кінець XV ст. ознаменувався приходом до влади в Римі людини, якого сучасники назвали "найдоконалішим втіленням диявола на землі". У 1492 р. 70-річний Родріго Борджіа, племінник Папи Каліста III (1455—1458), внаслідок інтриг став понтифіком Олександром VI (1492—1503). Маючи численних нащадків, він, завдяки шлюбом дітей, породичався з багатьма заможними родинами Італії й мріяв про необмежену владу. Першими жертвами Родріго на шляху до мети стали сім'ї Орсіні й Колона, яких він майже повністю винищив з допомогою отрути (відомо, що цьому способу вбивства Борджіа віддавав перевагу над іншими). Понтифік проводив життя в неробстві та насолодах, попри те, що місто постійно зазнавало агресії з боку монархів Європи. У 1494 р. Рим захопив французький король Карл VIII, про що нагадує відома церква Триніта-деї-Монті, відома неперевершеними Іспанськими сходами, підніжжя яких прикрашає фонтан роботи Джованні Берніні, батька відомого скульптора.

На ниві творення Олександр VI не досяг успіху: його єдиним внеском у зміцнення державності було введення офіційної цензури. Проте за кількістю страхітливих злочинів він і його діти, безумовно, перевершили усіх тогочасних західних правителів: на рахунку цієї родини і вбивства, і перелюб, і інцест. У 1497 р. був убитий Хуан Борджіа, улюблений син Папи, причому, за чутками, підозрювали другого сина понтифіка — відомого Чезаре Борджіа (1475—1507), колишнього кардинала Валенсії.

Чезаре відрізнявся витонченою жорстокістю й розпусністю, йому приписували сексуальний зв'язок із рідною сестрою Лукрецією, також далекою від цноти та порядності. Вона вбивала суперників батька та брата під час рукостикання, використовуючи отруєну голку, захопану в оправі персня. Щоправда, Нікколо Макіавеллі як апологет сильної держави відчував певну симпатію до професійного вбивці, вважаючи, що Чезаре прагнув об'єднання Італії. Проте навряд чи навіть така висока мета може служити виправданням його нечуваних злочинів.

Родина Борджіа мало опікувалася процвітанням Рима. Хоча в період їхнього правління місто прикрасила шедеврально, приголомшлива за виразністю скульптура "П'єта" геніального Мікеланджело, а великий архітектор Донато Браманте спорудив каплицю-ротонду Темп'єтто — прообраз найбільшого собору християнського світу, мешканці зітхнули з полегшенням, коли 1503 р. дізналися про смерть розпусного Папи (отруївся вином, призначеним іншому!).

Після загибелі Олександра Борджіа на авансцену римської політики знову вийшов наймогутніший на той момент ієрарх церкви, племінник Папи Сікста IV, кардинал Джуліано делла Ровере, що дістав ім'я Юлія II (1503—1513). Саме з ним пов'язують розквіт Рима й зміцнення папської влади. Понтифік припинив торгівлю церковними посадами, відмовився від практики nepotismu, активно взявся впорядковувати місто. У 1505 р. Юлій II уклав угоду з двома швейцарськими кантонами щодо охорони Ватикану. Відтоді мужні швейцарці боронять Священний Престол на втіху мільйонам туристів з усього світу, які вважатимуть поїздку невдалою, якщо не сфотографуються поряд із суворими вояками в середньовічному вбранні.

У 1506 р. за вказівкою понтифіка розпочалося зведення нового собору Святого Петра й надання єдиного стилю комплексу будівель папської резиденції. Керівником робіт призначили видатного архітектора Браманте, його помічником став Рафаель Санті з Урбіно, який

вписав одну з найяскравіших сторінок в історію світового живопису. За часів покровителя мистецтв Юлія II Мікеланджело завершив розпис Сікстинської капели, а Рафаель — славнозвісні станції. Добре відому за численними репродукціями в підручниках історії статую "Лаокоон", що зображує тяжку смерть троянського героя з синами, також було розкопано й подаровано місту в роки правління Юлія II. Загалом, завдяки зусиллям цього понтифіка Рим став культурною столицею Італії, відібравши пальму першості у Флоренції.

У 1513 р. Папа Юлій II помер, а на його місце претендував кардинал Рафаелло Ріаріо, який доводився родичем покійному та небожем убитому у Форлі Джироламо Ріаріо. Проте в історії він відзначився особливим чином: вигравши в карти 60 тис. ескудо (майже 50 млн євро) у Франческо Чібо, сина Інокентія VIII, спорудив у центрі міста Палаццо делла Канцеллерія (Палац канцелярії). Згодом, програвши боротьбу за верховну владу в церкві представникові дому Медічі, Рафаелло вирішив, що такий результат несправедливий і підготував проти нового Папи змову, але був викритий, заарештований та ув'язнений у Замку Святого Ангела; побудований ним палац конфіскували та віддали для потреб папської канцелярії (звідси й назва).

Наступними роками, з дворічною перервою, Папський Престол посідали представники дому Медічі — Лев X (1513—1521) і Климент VII (1523—1534). Слід приділити окрему увагу родині, яка відіграла не останню роль в європейській політиці. Перший представник знаного роду флорентійських олігархів на ім'я Кьяріссімо, предки якого були лікарями (медиками), що підтверджує зображення пігулок на родовому гербі, з'явився у Флоренції в XIII ст. Той факт, що Медічі ведуть родовід від медиків, представників професії, якою в ранньому Середньовіччі зазвичай займалися євреї, а представники дому стали першими незалежними європейськими банкірами, наштовхує на думку про єврейські корені родини, однак переконливих доказів цієї теорії немає.

У 1296 р. син Кьяріссімо Ардінго став "гонфалоньєром справедливості" Флорентійської республіки (утвореної після того, як заповідане Католицькій церкві Матильдою з Каносси маркграфство Тосканське так і не було "оприбутковано" папською владою). Надалі найвища (за конституцією 1293 р.) посада переходила до представників цієї родини: Аверардо (засновника флорентійського банку), Сальвестро та Джованні.

Після смерті Джованні владу в місті перебрав Козімо Старший, чийм онуком був добре відомий Лоренцо Пишний Флорентійський, з ім'ям якого пов'язують розквіт живопису, скульптури, музики, архітектури й творчий зліт геніїв доби Відродження: Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонаротті, Беноццо Гоццолі, Філіппо Ліппі, Сандро Боттічеллі, Андреа дель Верроккьо, Доменіко Гірландайо та інших. Отже, син Лоренцо Пишного Джованні став Папою Левом X, а племінник Джуліо — Папою Климентом VII. Щоправда, їхнє правління видатними подіями не позначено. На завершення розповіді про родину Медічі варто додати, що правнучка Лоренцо Пишного Катерина Медічі була королевою Франції та матір'ю трьох останніх королів із дому Валуа, а його племінниця — правнучка Марія Медічі — стала дружиною засновника династії Бурбонів Генріха IV і бабусею "короля-сонця" Людовіка XIV.

Реформація т а Конт рреформація (1517)

Перша половина XVI ст. — найдраматичніший період в історії католицизму. 31 жовтня 1517 р. доктор богослов'я Віттенберзького університету Мартін Лютер прибив до дверей місцевої Замкової церкви свої "95 тез", в яких викривав зловживання Католицької церкви, зокрема продаж індульгенцій. Так розпочалася Реформація, що розколола церкву на два непримиренні табори: католиків і протестантів (гугенотів, кальвіністів, англікан, пресвітеріанців, лютеран тощо), які заперечували авторитет пап.

В Європі спалахнули релігійні війни, апофеозом яких стала різанина протестантів у Парижі під час весілля Генріха Наваррського (майбутнього короля Франції Генріха IV) і Маргарити Валуа (королеви Марго), так звана Варфоломійська ніч (з 23 на 24 серпня 1572 р.).

Масовий релігійний і суспільно-політичний рух у Західній та Центральній Європі XVI — початку XVII ст. було спрямовано на реформування католицького християнства та приведення його у відповідність із Біблією. Наслідуючи курс Лютера, від Святого Престолу послідовно відколювалися Німеччина (1517), Пруссія (1525), Швеція (1525), Данія (1530), Велика Британія й Голландія (1534), Швейцарія (1540), Франція (1540).

Протестантизм — релігійний рух, що об'єднав усі західні віросповідання, відмінні від римсько-католицької традиції. Слово "протестант" уперше використали в рейхстазі в Шпейері (1529) на позначення учасників (protestatio), які підписали документ, де відкрито висловили незгоду з рішенням рейхстагу щодо заборони

низки реформ усередині церкви. Пізніше протестантами називали всіх, хто вийшов з-під влади Папи під час перевороту XVI ст., відомого як Реформація.

Величезні території Північної та Центральної Європи припинили платити папам данину у формі традиційної церковної десятини. Якщо ж згадати той факт, що 1533 р. у далекому Московському князівстві Іван IV проголосив себе царем (цезарем) і заявив, що "Москва — це Третій Рим, а четвертому — не бути", стає зрозумілим, що XVI ст. стало епохою випробувань Папського проекту на міцність.

І він витримав! Багато в чому завдяки ордену єзуїтів, який 1534 р. заснував у Парижі іспанський дворянин Ігнатій Лойола, а 1540 р. затвердив Павло III. Членів ордену, починаючи від часів протестантської Реформації, називали "піхотинцями Римського папи". І саме вони, керуючись девізом Ad maiorem Dei gloriam ("На більшу славу Божу"), фактично витягли Ватикан із найважчої за всю історію його існування кризи.

Чим ст ала Реформація для Європи?

В усі історичні епохи посилення влади олігархії призводило до зростання корупції в суспільстві, що, зі свого боку, спричиняло масові соціальні протестні рухи. Не становила винятку й ця епоха, для якої масовим протестним рухом стала Реформація церкви. Назва часто збивала й збиває з пантелику людей, які тільки починають вивчати історію. Вони сприймають Реформацію як процес певного спрощення церковних обрядів, позбавлення від дорогих ікон і золотих прикрас у церквах — щось на кшталт "оптимізації виробництва", і не розуміють, чому цей рух викликав стільки потрясінь. І чому під його прапорами об'єдналися такі різні персоналії, соціальні групи, десятки та сотні людей різних національностей, які раптом одночасно з'явилися в різних частинах Європи та виступили з однією і тією самою ідеєю? Виходить, і справді наболіло, виходить, і справді загострилася проблема, що одночасно схвилювала не лише активістів, а й десятки мільйонів вірян, які перейшли з католицької віри в протестантську.

Цілком очевидно, що головна проблема полягала в корупції, яка глибоко вразила Католицьку церкву, хоча водночас торкалася всього суспільства, адже Західна Європа в той період була католицькою. Кожна людина мусила обов'язково відвідувати католицьку церкву й сплачувати податки. Некатолики наражалися на постійну небезпеку вигнання чи репресій, як це сталося з євреями та мусульманами в Іспанії,

Франції, Великій Британії й інших країнах Західної Європи. Разом із цивільними судами повсюдно діяли канонічні (церковні), а також суди інквізиції, що могли винести вирок будь-якій людині та покарати її за те, що вона недостатньо сумлінно виконує католицькі правила й настанови. Тому вплив Католицької церкви на західноєвропейське суспільство важко переоцінити. І якщо в певний момент її розпочала точити корупція, то це, на відміну від сьогодення, торкалося кожної людини, охоплюючи й буденність, й ідеологію, в яку вона вірила чи в яку її примушували вірити. А як можна було вірити щиро й віддано, якщо священнослужителі торгували індульгенціями та церковними посадами, захоплювалися багатством і насолодами?

Найсильніше обурення викликало найвище духовництво, охоплюючи Папу, яке регулярно влаштовувало полювання та пишні свята, мало натовп коханок і не соромлячись, прилюдно розважалося всіма можливими способами. Як зауважує Т. Гризінгер, під час церковних свят у Римі найпочесніші місця поряд із найвищим католицьким духовництвом посідали куртизанки, або, кажучи сучасною мовою, повії. І тисячі паломників, які стікалися в Рим з усієї Європи, могли на власні очі споглядати глибину падіння сановитих католицьких священнослужителів. Невипадково Лютер назвав резиденцію пап "вавілонською блудницею", і це словосполучення згодом широко вживали протестанти.

Проте корупція вразила не лише верхівку, а й усю церкву — до найнижчих чинів. Як зазначав німецький історик, "ім'я католицького ченця, що мало втілювати ідеал аскетизму й зречення пристрастей, зробилося майже синонімом ласолоба та розпусника. Це послужило однією з головних причин падіння церкви й успіхів Реформації, позаяк увесь світ став свідком скандалів духовництва, яке викликало тим більше презирства й кепкувань, чим голосніше проповідувало благочестя й цнотливість".

Корупція Католицької церкви виявлялася і в тому, що населення мусило платити високі церковні податки й різноманітні побори, що погіршувало й без того скрутне становище народних мас. Проблема була не лише морально-ідеологічною, а й соціально-економічною, більше того, навіть політичною: папство спільно з монархами Іспанії та Австрії розраховувало захопити владу в усіх європейських країнах і

правити ними у власних інтересах, намагалося стати глобальною чи імперською силою, цілковито чужою інтересам європейських народів, які прагнули до самовизначення й звільнення від іноземних утисків.

Саме тому боротьба проти корупції Католицької церкви стала ідеєю, що об'єднала в XVI ст. — першій половині XVII ст. народи Західної та Центральної Європи. Сенс цього протистояння усвідомлював кожний, адже було очевидно, що Католицька церква наскрізь просякла корупцією, і це торкалося життя кожної людини. Звичайно, паралельно посилювалися й інші форми соціального протесту, оскільки то був період зубожіння мас і зростання розриву між багатими й бідними, тобто чергова криза корупції.

Саме на зазначений період припадає хвиля протестів "низів", що супроводжувалися масовим кровопролиттям, на кшталт повстань анабаптистів у Нідерландах, гугенотів у Франції й селян в Європі. Проте результатом цих виступів зазвичай ставало тимчасове захоплення влади в одному чи кількох містах і розграбування місцевої еліти. Протестні рухи було спрямовано переважно проти місцевої олігархії, а тому їм бракувало системності. Такі повстання не могли об'єднати Європу перед цілком реальною загальною небезпекою стати здобиччю сил, що прагнули до світового панування.

Об'єднавчою для Європи виявилася Реформація, яка стала рухом не лише за реформу церкви, а й за звільнення європейських народів з-під влади світової олігархії, національне визволення та самовизначення націй.

Водночас національно-визвольна ідея була не єдиною рушійною силою Реформації. Незвичайний розмах і успіх цього процесу в Європі пояснюється тим, що він об'єднав кілька рухів: і національно-визвольний, і соціальний протест "низів", і рух проти корупції духовництва, і, нарешті, ще один рух, який, можливо, мав найбільше значення в історії Західної Європи — протест проти державної корупції та прагнення захистити від неї простих людей. Саме тому чимало борців за Реформацію одночасно відстоювали й гуманізм, як, наприклад, Еразм Роттердамський. Мартін Лютер викривав нечесних купців і князів, що грабували народ. Під прапором Реформації у Великій Британії зміцнився й такий рух, як пуританство, що виникло в другій половині XVI ст. Як, власне, впливає з назви (від англ. pure — *чистий*), це був рух за

очищення суспільства. На думку Д. Гріна, основу філософії пуритан складало нове поняття громадської рівності, водночас ставлення до людей формувалося не за принципом їхнього багатства чи соціального статусу, а з огляду на чесність і порядність. "Звичайний пуританин, — зауважував історик, — любив усіх благочестивих людей і не терпів злих та нечестивих".

Отже, окрім соціального й національно-визвольного руху, під прапором Реформації згуртувався рух проти корупції та зла в суспільстві. Реформація церкви, що розпочалася стихійно та майже одночасно в різних куточках Європи, упродовж XVI ст. досягла значних успіхів. Зокрема, до останньої чверті XVI ст. у багатьох країнах протестанти становили вже більшість населення.

У Західній Європі ще від доби Середньовіччя шанували лицарський кодекс честі й правила шляхетної та гуманної поведінки під час війни, що, окрім іншого, передбачали людяне ставлення до жителів захоплених міст і полонених. І до середини XVI ст. усі армії, що воювали на території Європи, дотримувалися чи прагнули дотримуватися цих норм, глибоко усвідомлюючи їхню непорушність. Проте приблизно в середині чи другій половині XVI ст. ситуація почала стрімко змінюватися й остаточно закріпилася у XVII ст., відколи армії взяли за правило грабувати й безжалюбно знищувати цивільне населення, гвалтувати жінок, гуманне ставлення до полонених залишилося в минулому, а архаїчні поняття про лицарську честь і гідність лише викликали посмішку.

Отже, причина суттєвих змін у характері воєн доволі очевидна: на арену вийшла світова олігархія, що боролася не лише проти окремих урядів, а проти народів Європи загалом. Утім, війну проти народу олігархія вела завжди, якщо він ставав на заваді її інтересам, згадаймо масову різанину в Константинополі та Кесарії у роки правління Юстиніана, в Україні часів польського панства, і таких прикладів чимало. Не дивно, що і в Західній Європі масова різанина відбувалася за безпосередньої участі олігархії.

У 1572 р. сталися горезвісні події Варфоломійської ночі в Парижі. Лише за один день було вбито кілька тисяч гугенотів, а відтак почалося їх масове винищення в усій Франції. Різанина супроводжувалася пограбуваннями, оскільки серед убитих було чимало заможних вірян. Як відомо, криваву акцію спланувала французька королева Катерина Медічі, яка належала до найбагатшої та наймогутнішої родини Італії, з допомогою французького магната Генріха Гіза. Генералом (главою) єзуїтів, які взяли найактивнішу участь у Варфоломійській ночі, став Франциско Борджіа — представник іншої найбагатшої родини Італії. Саме генерал єзуїтів ухвалював основні рішення та мав необмежену владу в Товаристві Ісуса. Отже, представники трьох олігархічних кланів — Медічі, Гізи й Борджіа — організували першу масову різанину в Європі, що поклала початок кривавим громадянським і міжособистим війнам у Франції. Одночасно з цим влада стала вдаватися до терору мирного населення. У 1590-х рр. насильницькі дії вчиняли й на території Центральної Європи: у Німеччині, Австрії та Богемії. На цих теренах єзуїти спільно з католицьким духовництвом проводили кампанію з примусового повернення населення в католицьку віру.

Унаслідок цих подій ситуація різко змінилася. Якщо 1559 р., зауважує історик Т. Паркер, перемога протестантизму була можлива не лише в Північній і Центральній Європі, а й у Франції, і рух мав чимало послідовників навіть на Півдні Європи, то на початку XVII ст. протестанти перебували у відчайдушному та майже істеричному стані, побоюючись остаточного придушення руху Реформації.

Окрім Австрії та Баварії, протестантів також переслідували у Франції. Щодо Іспанії й Італії, то навіть щонайменші ознаки опору викорінювали з допомогою інквізиції та суворих репресій. Ця ситуація призвела до Тридцятирічної війни, що стала для населення Європи боротьбою за виживання, протистоянням експансії католицьких держав, що прагнули знищити не лише віру, а й національні особливості цих народів.

(Далі буде)

Список використаної літератури

1. *Ачлей А.* Битва глобальных проектов. В 3 ч. Часть 1. Евреи, католики, шииты, "васы" / Александр Ачлей. — Москва : Вольт, 2011. — 240 с.
2. *Браун Д.* Ангелы и демоны / Д. Браун ; перевод с английского Г. Б. Косов. — Москва : АСТ : Люкс, 2005. — 606 с.
3. *Гризингер Т.* Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Теодор Гризингер. — Минск : УП "Минская фабрика цветной печати", 2004. — С. 58.
4. *Фраттини Э.* Священный Альянс. Палачи и шпионы Ватикана / Эрик Фраттини. — Москва : Эксмо, 2007. — 576 с.

Mykola Senchenko,
Director of the Book Chamber of Ukraine, Professor
Civilization project "Papal Empire of Rome".
Crusades — Reformation and Counter-Reformation

In the fourth article of the cycle dedicated to the Vatican's desire for world domination, the period of implementation of the "Papal Empire of Rome" civilizational project during the Reformation and Counter-Reformation periods is considered, in order to provide an idea of the organization of the papacy's campaigns to the East; the real goal of the Reformation and Counter-Reformation; the role of the Catholic Church in these processes and aspirations to world domination.

Keywords: Vatican; Catholics; uniates; Reformation; Counter-reformation; oligarchs; Bartholomew night; Order of Dominicans; Jesuits; civilization projects; world domination; policy; money

References

1. Achlej A. (2011). *Bitva globalnyh proektov. V 3 ch. Chast 1. Evrei, katoliki, shiity, "vaspy"*. Moskva: Volant.
2. Braun D. (2005). *Angely i demony*. Moskva: AST: Lyuks.
3. Grizinger T. (2004). *Iezuity. Polnaya istoriya ih yavnyh i tajnyh deyanij ot osnovaniya ordena do nastoyashego vremeni*. Minsk: UP "Minskaya fabrika cvetnoj pechati".
4. Frattini E. (2007). *Svyashennyj Alyans. Palachi i shpiony Vatikana*. Moskva: Eksmo.

Надійшла до редакції 6 липня 2022 року

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

УДК 002.1:001](477.411):655.41.06"1964"(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2022.7(312).39-41

Лариса Дояр,
кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник
Державного архіву друку Книжкової палати України,
e-mail: arkhiv@ukrbook.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Видавнича діяльність Книжкової палати України станом на 1964 рік

Стаття є продовженням авторських досліджень з історії Книжкової палати України, присвячених діяльності Державного архіву друку, методичної ради та редакційно-видавничого відділу установи. Торішня праця з цієї тематики була написана до 85-річного ювілею покажчика "Літопис журнальних статей" та розкривала проблему видання цього державного бібліографічного покажчика у Книжковій палаті України. Працюючи відповідно до щорічного плану наукової роботи, авторка дослідила видавничу діяльність Книжкової палати України станом на 1964 р. Метою розвідки є проведення контент-аналізу тогочасних видань установи, їхньої класифікації, визначення ключових напрямів і пріоритетів цієї діяльності. Наукова новизна праці полягає в залученні маловживаних матеріалів внутрішнього відомчого архіву установи, опрацюванні раритетного на сьогодні (накладом менш ніж 4 тис. примірників) щодакданого бібліографічного бюлетеня "Нові книги УРСР" за 1964 р. та персоналізації історії видавничої справи в межах Книжкової палати України. Дотримуючись принципів і вимог наукової методології, авторка спиралася на загальні (порівняння, вимірювання (емпіричні), аналіз, синтез (комплексні), сходження від абстрактного до конкретного (теоретичні) та спеціальні (компонентно-аналітичний, групування) методи дослідження. Джерельною базою для написання статті став річний зшиток журналу "Нові книги УРСР", датований 1964 р. Змістовий складник праці уміщує повноцінний перелік видань, підготовлених та надрукованих Книжковою палатою УРСР упродовж 1964 р., та демонструє їх тематичне й галузеве розмаїття. Висновкова частина статті засвідчує факт розквіту видавничої діяльності установи станом на 1964 р. й аргументовано доводить, що в цій справі спостерігалася виразна україноцентрична спрямованість.

Ключові слова: Книжкова палата УРСР; видавництво Книжкової палати УРСР; бібліографічний довідник; бібліографічний покажчик; бібліографічний бюлетень; друковані бібліографічні картки; щодакданник "Нові книги УРСР"

Постановка проблеми. Розвиток друкарства в країні є одним із визначальних показників цивілізаційного руху будь-якого народу. Покладаючись на відомий постулат шотландського філософа та історика XVIII — початку XIX ст. А. Фергюсона, згідно з яким поступ цивілізації пов'язаний винятково з виникненням писемності, можна стверджувати, що книгодрук як галузь і